

آمدن واژه قرآن را در بیت آخر، به دلیل عرصه محدودتر، افزایش می‌دهد، و در عوض غزلیات بسیاری با بیش از هشت بیت وجود دارند که در آن‌ها عرصه آمدن واژه قرآن فراخ تر بوده و احتمال آمدن این واژه در بیت آخر کاهش می‌یابد. در هر حال، نکته حایز اهمیت در کانون این بحث آن است که واژه قرآن فقط در بیت تخلص، معمولاً بیت آخر غزل، آمده است. به بیان دیگر، هر بیت که در آن واژه قرآن هست، بدون استثنا، نام حافظ نیز در آن جا هست.

برای اثبات غیر تصادفی بودن یا، به زبان آمار و احتمالات، نشان دادن درجه معنی دار بودن چنین مشاهده‌ای، باید گفت که احتمال آمدن واژه قرآن در بیت هشتم از یک غزل هشت بیتی برابر با یک هشتم است و برای اینکه این واژه هر هشت بار در بیت هشتم (بیت آخر) باشد، احتمال آن برابر با $\left(\frac{1}{8}\right)^8$ یا یک در 16777216 یا کمتر از یک در شانزده میلیون است. به بیان بسیار ساده، اگر 4100 بیت شعر حافظ را 4100 فنجان در نظر بگیریم که در یک سطح چیده شده‌اند و از این 4100 فنجان پانصد فنجان، به نشانه ابیاتی که اسم حافظ در آن‌هاست، به رنگ آبی باشند و هشت مهره را به منزله هشت واژه قرآن در دست بگیریم و به سمت فنجان‌ها بریزیم، در هر شانزده میلیون بار ریزش مهره‌ها، فقط یک بار احتمال دارد که هر هشت مهره درون فنجان‌های آبی ریخته شوند.

نکته قابل توجه دیگر آن است که چون هیچ‌گونه رابطه صرفی یا نحوی و ترکیبی یا عبارتی بین دو واژه قرآن و حافظ، دست کم در ابیات مورد نظر، وجود ندارد، لذا انتظار می‌رود که در هشت بیت مزبور واژه قرآن در چند بیت قبل

حافظ و قرآن:

تعمد یا تصادف؟

بهرام گرامی

ویراستار مشاور در دایرةالمعارف ایرانیکا
bgrami@yahoo.com

دیوان غزلیات حافظ شامل ۴۸۶ غزل است.^۱ در تمامی این دیوان، واژه قرآن، به عنوان نام کتاب، هشت بار در هشت غزل آمده است.^۲ با توجه به تعداد غزلیات و مجموع ابیات در دیوان غزلیات، هر غزل به طور متوسط دارای $8/3$ بیت است که، برای سهولت در بحث و نتیجه‌گیری، هشت بیت در نظر گرفته می‌شود. احتمال رویدادهای تصادفی حکم می‌کند که از هشت فقره واژه قرآن در دیوان حافظ، به طور متوسط یک بار در بیت اول، یک بار در بیت دوم، و ... همین طور یک بار در بیت هشتم یا بیت آخر غزل‌های مختلف بیاید یا توزیعی کم و بیش مشابه آن داشته باشد، در حالی که در هر هشت مورد، واژه قرآن در بیت آخر آمده است.

بسیاری از غزلیات کمتر از هشت بیت دارند که احتمال

۱. دیوان حافظ، خواجه شمس‌الدین محمد، تصحیح و توضیح پرویز ناتل خانلری، تهران: خوارزمی، ۱۳۶۲ ش.

۲. فرهنگ واژه‌نمای حافظ، مهین‌دخت صدیقیان با همکاری ابوطالب میرعبادینی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۶ ش.

ترتیب آن‌ها، در میان نسخه‌ها دیده نمی‌شود.

— به جای بیت ردیف ۷ در بالا، ضبط دیگری در حافظ قزوینی - غنی وجود دارد که در آن نیز حافظ قبل از قرآن در بیت زیر آمده است:

صبح خیزی و سلامت طلبی چون حافظ
 هر چه کردم همه از دولت قرآن کردم

— خارج از حافظ خانلری، بیت زیر در حافظ قزوینی - غنی وجود دارد که در آن نیز حافظ با قرآن و قبل از آن آمده است:

ای چنگ فرو برده به خون دل حافظ
 فکرت مگر از غیرت قرآن و خدا نیست

— خارج از دیوان غزلیات، در بیت زیر از یک قصیده نیز حافظ با قرآن و قبل از آن آمده است:

ز حافظان جهان کس چو بنده جمع نکرد
 لطایف حکمی با کتاب قرآنی

— در دو بیت زیر، شاید گنجینه یا گنج به قرآن اشاره داشته باشد، و در هر دو بیت نام حافظ قبل از آن‌ها آمده است:

فقر ظاهر مبین که حافظ را
 سینه گنجینه محبت اوست

چو حافظ گنج او در سینه دارم
 اگر چه مدعی بیند حقیرم

از حافظ و در چند بیت بعد از حافظ آمده باشد، در حالی که در هر هشت بیت، بدون استثنا، نام حافظ قبل از قرآن آمده است و این خود احتمال تصادفی بودن چنین رویدادی را به نحو چشمگیری بیش از پیش کاهش می‌دهد. در ادامه تمثیل بالا، اگر هر فنجان را با کشیدن یک خط در میان آن به دو نیمه راست و چپ (به نشانه دو مصراع) تقسیم کرده باشیم، احتمال آنکه هر هشت مهره در یک سمت فنجان قرار گیرند، به مراتب کمتر می‌شود.

هشت بیت مورد نظر در دیوان حافظ که در آن‌ها واژه حافظ با قرآن و قبل از آن آمده به قرار زیرند:

حافظا می خور و رندی کن و خوش باش ولی
 دام تزویر مکن چون دگران قرآن را

عشقت رسد به فریاد و خود به سان حافظ
 قرآن ز بر بخوانی در چارده روایت

حافظ به حق قرآن کز شید و زرق باز آی
 باشد که گوی عیشی در این جهان توان زد

زاهد ار رندی حافظ نکند فهم چه شد
 دیو بگریزد از آن قوم که قرآن خوانند

حافظا در کنج فقر و خلوت شب‌های تار
 تا بود وردت دعا و درس قرآن غم مخور

گفتش زلف به خون که شکستی گفتا
 حافظ این قصه دراز است به قرآن که مپرس

هیچ حافظ نکند در خم محراب فلک
 این تنعم که من از دولت قرآن کردم

ندیدم خوش‌تر از شعر تو حافظ
 به قرآنی که اندر سینه داری

چند نکته زیر در خور توجه بسیار است:

— حافظ خانلری که مستند و ملاک این مقاله است بر اساس چهارده نسخه تصحیح گردیده و اختلاف نسخه‌ها برای هر بیت نشان داده شده است. برای دو واژه حافظ و قرآن در هشت بیت مورد بحث حتی یک مورد اختلاف، چه از نظر با هم نبودن دو واژه در یک بیت و چه از جهت

